

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Харитонов Є.О.,

*завідувач кафедри цивільного права
Одеської національної юридичної академії,
доктор юридичних наук, професор*

Харитонova Д.І.,

*доцент кафедри адміністративного
і фінансового права
Одеської національної юридичної академії,
кандидат юридичних наук*

Шемонаєв В.Ю.,

*здобувач Одеської національної юридичної
академії*

ЗАГАЛЬНА АВАРІЯ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН

При розподілі загальної аварії, тобто збитків, зазнаних учасниками морського перевезення внаслідок зроблених навмисно і розумно надзвичайних витрат та пожертв з метою врятування судна, фрахту і вантажу від загальної для них небезпеки,¹ виникає питання визначення кола норм, що можуть у необхідних випадках додатково застосовуватися при регулюванні тих чи інших відносин, які виникають у зв'язку із загальною аварією.

Необхідність встановлення кола таких норм пов'язана з тим, що Йорк-Антверпенські правила, Кодекс торгового мореплавання, інші спеціальні нормативні акти, головним чином, визначають критерії загальної аварії, називають приблизний перелік типових випадків загальної аварії тощо. Разом з тим зазначені акти практично не містять норм, що визначають права і обов'язки суб'єктів "загальноаварійних" правовідносин, не вказують на правові наслідки невиконання рішення диспашера про розподіл загальної аварії, не визначають правові засоби забезпечення інтересів сторін, що й обумовлює доцільність звертання у відповідних випадках до інших норм законодавства.

Починаючи розгляд цього питання, маємо враховувати те, що, з одного боку, загальноаварійні правовідносини виникають у процесі виконання зобов'язань з договору морського перевезення вантажу, і тому, здавалося б, повинна бути віднесене до цивільних договірних зобов'язань.

Разом з тим, з іншого боку, вчинення дій, спрямованих на запобігання небезпеки, будучи надзвичайною морською подією, пов'язаною з небезпекою мореплавства,² виходить за межі предмета договору морського перевезення і тому може породжувати не лише договірні (цивільні), але й інші правовідносини.

Такий висновок знаходить підтвердження й у положеннях національного законодавства, що регулює відносини торговельного мореплавства. Так, у КТМ України положення про загальну аварію вміщені не у розділі V "Морські перевезення", розділ 2 якого присвячений договору морського перевезення вантажу, і не в розділі VI "Фрахтування суден", а в розділі IX "Надзвичайні морські події", де, крім того, також знаходяться норми про відшкодування збитків, заподіяних зіткненням суден, ядерним та іншим забрудненням моря, норми про винагороду за

рятування на морі та деякі інші норми, присвячені різним випадкам виникнення шкоди і правилам її відшкодування.

Аналогічна структура використовується й у Кодексах торговельного мореплавання інших держав. Наприклад, у КТМ Російської Федерації глава VIII, що присвячена регулюванню договору морського перевезення вантажу, включає питання відповідальності сторін, але не згадує загальну і окрему аварію. Цим інститутам присвячена глава XVI “Загальна аварія”, яка відкриває “блок” інститутів, що стосуються головним чином недоговорних відносин (глави XVI - XX).³ Така ж структура Кодексу торговельного мореплавства була у свій час використана законодавцями колишнього Союзу РСР у КТМ СРСР 1968 р.⁴ і раніше – у КТМ СРСР 1929 р.⁵

Враховуючи логіку законодавців, фахівці у галузі морського права, розглядаючи питання морського перевезення, морських подій, загальної і приватної аварії, послідовно висвітлюють спочатку правове регулювання договірних відносин учасників морського підприємства, а потім окремо аналізують, як самостійний інститут, загальну аварію.⁶ Навіть у працях, спеціально присвячених питанням відповідальності сторін договору морського перевезення за незбереження вантажу, загальна аварія не згадується,⁷ хоча б як обставина, що звільняє від відповідальності, або як обставина, що є винятком із загального правила тощо. Іншими словами, будь-яка правова оцінка співвідношення відповідальності сторін договору і загальної аварії відсутня взагалі.

У працях, присвячених загальним питанням цивільного права, окремим видам договорів і т.п., загальна аварія згадується в зв’язку з договором морського перевезення вантажу, але при цьому, як правило, без її оцінки як правового феномена, вказівки на місце у системі цивільно-правових зобов’язань тощо.⁸

Тому можна констатувати відсутність загальноприйнятої точки зору на правову природу загальної аварії, що дає підстави для спеціального розгляду цього питання.

Приставаючи до його розгляду, з врахуванням сказаного вище, можна зробити принципово важливий попередній висновок відносно того, що підставою виникнення загальноаварійних правовідносин є не договір перевезення, а складний юридичний склад, що тягне виникнення правовідносин внаслідок заподіяння шкоди одному з учасників договору морського перевезення вантажу у процесі запобігання загальної для учасників морської обробки небезпеки.

Для визначення того, які саме обставини й у якому сполученні є підставою виникнення загальноаварійних правовідносин, необхідно звернутися до такої категорії як юридичні факти.

Юридичні факти у загальній теорії права визначаються як такі обставини реального життя, з якими норми права зв’язують встановлення, зміну чи припинення правовідносин.⁹

Характеризуючи цю правову категорію, варто враховувати, що при цьому доцільно розрізняти юридичні факти і так звані “юридичні умови” - обставини, що мають юридичне значення для настання правових наслідків, але зв’язані з ним не прямо, а через проміжні ланки.¹⁰

Стосовно до загальної аварії це виглядає в такий спосіб. Підставою виникнення “загальноаварійних правовідносин” є вчинення дій, спрямованих на запобігання шкоди, що грозить судну, фрахту і вантажу, що перевозиться на судні. Але умовами її є: навмисність, розумність дій, наявність витрат і т.д.

Для настання юридичних наслідків може бути достатнім наявність і одного юридичного факту.

Однак у реальній дійсності частіше йдеться про комплекс фактів, серед яких розрізняють: групу юридичних фактів – кілька фактичних обставин, кожна з яких викликає чи може викликати той самий наслідок, і юридичний (фактичний) склад - систему юридичних фактів, зв’язаних між собою так, що правові наслідки настають лише при наявності всіх елементів цього складу.

Як правило, група юридичних фактів закріплюється в одній нормі і представляє собою однопорядкові явища.

Складний юридичний склад включає взаємозалежні елементи, що по окремоті можуть взагалі не мати правового значення чи породжують не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права.¹¹

Для виникнення права на розподіл витрат, зроблених для запобігання загальної небезпеки, що виникла в процесі морського перевезення (загальної аварії) необхідне існування складного юридичного складу: 1) наявність загальної для судна, фрахту і перевезеного на судні вантажу небезпеки, що може бути, наприклад, результатом події (шторму, урагану і т.п.) чи правопорушення (неправомірних дій третіх чи осіб членів екіпажа судна - перевізника); 2) навмисне здійснення дій по запобіганню такої небезпеки, зв'язане з витратами і пожертвуваннями.

Узяті окремо, названі обставини не породжують правовідносин розподілу загальної аварії, а лише є етапом на шляху до їх виникнення. Однак у сукупності вони утворюють юридичний склад, що служить підставою виникнення загальноаварійних правовідносин.

Разом з тим, такий висновок, хоча і дозволяє визначити елементи юридичного складу, що служить підставою виникнення правовідносин розподілу загальної аварії і відшкодування потерпілому учаснику морської обробки частини понесених їм збитків, але залишає без відповіді питання, якою є сутність правомірних дій, спрямованих на відвернення загальної небезпеки.

Проте це питання становить значний інтерес, оскільки саме від відповіді на нього залежить і встановлення практично важливої обставини: чи варто розглядати загальну аварію як підставу звільнення від відповідальності у договорі морського перевезення, чи як підставу виникнення нових зобов'язань по відшкодуванню шкоди. Відповідно буде визначатися і перелік норм законодавства, що можуть субсидіарно застосовуватися до правовідносин розподілу загальної аварії.

Для того, щоб встановити сутність загальної аварії як підстави виникнення правовідносин, необхідно визначити приналежність загальноаварійних дій до того чи іншого виду юридичних фактів.

При цьому враховуємо, що класифікації юридичних фактів можливі за різними критеріями.

Зокрема, в залежності від характеру наслідків розрізняють правовстановлюючі, правозмінюючі і правоприпиняючі юридичні факти. З існуванням правовстановлюючих юридичних фактів пов'язане виникнення правовідносин; правозмінюючі факти тягнуть зміну вже існуючих правовідносин; із правоприпиняючими фактами закон пов'язує припинення вже існуючих правовідносин.¹²

Залежно від наявності і характеру вольового елемента – “вольовий критерій”¹³ (слід зазначити, що саме ця класифікація є найбільш поширеною¹⁴) розрізняють дві великі групи юридичних фактів: дії – обставини, що залежать від волі суб'єктів права, і події – обставини, що не залежать від волі суб'єктів права.

У свою чергу, дії підрозділяються на: правомірні (ті, що дозволені чи у всякому разі не заборонені нормами права) і неправомірні (правопорушення або ж делікти).

Неправомірні дії (правопорушення, делікти), як юридичний факт, характерні тим, що можуть бути підставою виникнення правовідносин, у деяких випадках – змінювати їх, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини.

Правомірні дії, у свою чергу, можуть бути підрозділені на:

- 1) юридичні акти,
- 2) юридичні вчинки,
- 3) юридичні стани.

1) Юридичні акти - характеризуються здійсненням дій, спеціально спрямованих на встановлення, зміну чи припинення правовідносин.¹⁵

Залежно від характеристики суб'єктів, що вчиняють дії, і значення їхнього волевиявлення, юридичні акти можуть бути підрозділені на: правочини (угоди) - дії суб'єктів цивільного права, спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних правовідносин, і адміністративні акти - дії суб'єктів публічного права, спрямовані на встановлення, чи зміну припинення цивільних правовідносин.

2) Юридичні вчинки - дії, спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують їх внаслідок прямої вказівки закону.

При цьому юридичні вчинки можуть бути диференційовані залежно від "питомої ваги" у них вольового елемента.¹⁶

Так, у деяких випадках наявність волі суб'єкта (а отже, і наявність у нього дієздатності) абсолютно не має значення; в інших – виникнення чи зміна правовідносин залежить від дієздатності особи.

З урахуванням цієї обставини М.М. Агарков, наприклад, пропонував виділяти особливий вид юридичних дій, що не є ні угодами, ні юридичними вчинками.¹⁷ Однак такий підхід, будучи принципово вірним, разом з тим, не давав відповіді на питання, яка суть згаданого "особливого виду юридичних дій".

Тому більш вдалим здається з урахуванням зазначених розходжень при характеристиці юридичних вчинків розрізняти вчинки вольові і вчинки невольові.

Вольові юридичні вчинки здійснюються суб'єктом права усвідомлено, навмисно, однак без наміру створити юридичні права й обов'язки. Разом з тим, такі дії породжують певні правовідносини, передбачені нормами права, незалежно від наявності відповідного наміру в особи, що діяла. Цей момент відрізняє вольові юридичні вчинки від односторонніх правочинів.¹⁸ Характерною ознакою таких вчинків є намір особи діяти тим чи іншим способом, без чого правовідносини, передбачені нормою права, не виникають. Тому суб'єктом даних правовідносин може бути тільки дієздатна особа. Типовим прикладом вольових вчинків є діяльність у чужому інтересі без доручення.¹⁹

Невольові юридичні вчинки засновані на припущенні, що воля особи, яка діяла, взагалі не має значення: уже сам факт вчинення дій в силу прямого припису норми права тягне виникнення певних правовідносин. Прикладом невольового вчинку можна вважати знахідку, виявлення скарбу тощо.

Тому, оцінюючи підстави виникнення загальноаварійних зобов'язань, слід виходити, на нашу думку, з того, що відносини загальної аварії припускають, що діюча особа має бути дієздатною. Це впливає з вимоги навмисності і розумності дій по запобіганню шкоди.

Таким чином, у даному випадку мають місце вольові, цілеспрямовані правомірні дії суб'єкта права.

У той же час дії, які були вчинені для запобігання небезпеки і викликали загальну аварію, не є правочином (угодою), оскільки, як правило, не спрямовані спеціально на встановлення правовідносин. Їх мета – запобігти небезпеці, що загрожує, можливо, зробити послугу власнику блага і, у всякому разі, – захистити інтереси не тільки свої, але й іншого учасника морської обладки. Таким чином, хоча волевиявлення особи, що діє, тут має місце і навіть є обов'язковим, але спрямоване воно не на встановлення правовідносин, а на здійснення правомірних, суспільно корисних дій.

Правовідносини розподілу загальної аварії можуть виникати як з волі учасників морської обладки (у випадку добровільного розподілу зроблених для усунення загальної небезпеки витрат і пожертвувань), так і незалежно від бажання сторін (у випадках виникнення обов'язок відшкодувати збитки і відповідного права вимагати їхнього відшкодування на підставі диспаша чи наступного рішення суду).

Однак характеристика дії, що потягла загальну аварію як вольового юридичного вчинку, ще не дає сама по собі відповіді на питання, чому в результаті його здійснення виникають правовідносини, сутністю яких є розподіл витрат і пожертвувань між учасниками морської оборудки. Для того, щоб відповісти на нього, необхідно торкнутися питання про юридичну природу загальної аварії, встановити місце загальноаварійних дій серед інших підстав виникнення суб'єктивних прав і обов'язків.

Пристаючи до розгляду цього питання, насамперед слід зазначити, що в публікаціях останніх років підстави виникнення суб'єктивних прав і обов'язків підрозділяють на дві відносно самостійні і кількісно нерівноцінні групи, одну з яких (більшу) складають підстави, безпосередньо передбачені законом (легальні підстави), іншу (меншу) – підстави, що випливають з найбільш принципівих положень закону (насамперед, цивільного)²⁰.

Аналіз ст. 4 Цивільного кодексу України (ст. 11 проекту Цивільного кодексу України) дозволяє констатувати, що загальна аварія належить до другої з названих груп підстав виникнення правовідносин, тобто до тих підстав, що мають своїм базисом принципові положення законодавства (у даному випадку – цивільного).

Однак при цьому варто звернути увагу на деякі розходження у формулюваннях чинного Цивільного кодексу і Проекту Цивільного кодексу України, що мають безпосереднє відношення до визначення місця загальної аварії серед інших підстав виникнення правовідносин.

Так, ст. 4 Цивільного кодексу України передбачає, що “цивільні права й обов'язки виникають з підстав, передбачених законодавством..., а також з дій громадян і організацій, що, хоча і не передбачені законом, але в силу загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права й обов'язки”. Крім того, частина 2 цієї ж статті вказує, що “Відповідно до цього цивільні права й обов'язки виникають: з угод, з адміністративних актів..., у результаті відкриттів..., внаслідок заподіяння шкоди іншій особі..., внаслідок інших дій громадян і організацій;...”. Зіставлення переліку, наведеного в цій нормі Цивільного кодексу з ознаками загальної аварії, дозволяє зробити висновок, що мова може йти про заподіяння шкоди іншій особі чи про “інші дії громадян і організацій”, що відповідають “загальним засадам і змісту цивільного законодавства”.

Ст. 11 проекту Цивільного кодексу України встановлює, що “цивільні права й обов'язки виникають з тих дій осіб, які передбачені законами й іншими правовими актами, а також з тих інших дій, які не передбачені ними, але за аналогією породжують цивільні права й обов'язки”. Серед окремих підстав виникнення цивільних прав і обов'язків ця норма далі називає договори й інші угоди, створення творів науки, літератури і т.п., заподіяння шкоди іншій особі, безпідставне збагачення тощо.

Таким чином, якщо ст. 4 Цивільного кодексу говорить про виникнення цивільних правовідносин з “дій громадян і організацій, які хоча і не передбачені законом, але в силу загальних засад і змісту цивільного законодавства породжують цивільні права й обов'язки”, тобто про можливість аналогії права²¹, то формулювання ст. 11 Проекту Цивільного кодексу – “цивільні права й обов'язки виникають з тих інших дій осіб, які передбачені законами та іншими правовими актами, а також з тих дій, які не передбачені ними, але за аналогією породжують цивільні права й обов'язки” – орієнтує на використання аналогії закону, а отже, і на пошук подібних правових норм.

Отже, на перший погляд, і ст. 4 Цивільного кодексу, і ст. 11 Проекту Цивільного кодексу дозволяють розглядати загальну аварію (дії, що зумовили виникнення загальної аварії) як “дії, передбачені законом”, або як “заподіяння шкоди”, або як “інші дії” суб'єктів права.

Однак навряд чи буде правильним розглядати дії, що зумовили виникнення загальної аварії як підставу виникнення лише цивільних правовідносин, передбачених законом. Оскільки внаслідок загальної аварії виникає комплекс правовідносин як у галузі приватного, так і публічного права, то й дії, що зумовили виникнення загальної аварії, слід визнати юридичним фактом не лише цивільного, а й адміністративного права.

Такий висновок слідує з того, що, хоча ст. 277 КТМ України дає визначення поняття загальної аварії і вказує на її розподіл між судном, фрахтом і вантажем, але вона не містить вказівки на те, що дії, що зумовили виникнення загальної аварії, є підставою виникнення лише суб'єктивних прав і обов'язків.

Ця норма (як і наступні статті розділу IX КТМ України) взагалі не згадує про суб'єктивні права й обов'язки, що, як відзначалося вище, і обумовлює необхідність субсидіарного застосування норм цивільного та адміністративного, як матеріального, так і процесуального законодавства.

¹ Правило "А" Йорк-Антверпенських правил 1990 р., ст. 277 Кодексу торговельного мореплавства України – далі КТМ України.

² Поняття і характеристику морської події див., наприклад: Сидоренко А.В., Шалаєва І.А. Документальне оформлення морських прощештвий с українськими судами. - Одеса: Латстар, 1999. – С. 5 – 6.

³ Див. також: Комментарий к Кодексу торгового мореплавания Российской Федерации / Под ред. Г.Г.Иванова. – М.: Спарк, 2000. – С. 477.

⁴ Див. також: Комментарий к Кодексу торгового мореплавания Союза ССР / Под ред. А.Л. Маковского. – М.: Транспорт, 1973. – С. 263.

⁵ Затверджений постановою ЦВК та РНК СРСР 14 червня 1929 р. // Собрание законов СССР. – 1929. – № 41. – С. 365.

⁶ Див., наприклад: Демиденко В.В., Шемякин А.Н., Балобанов А.О. та ін. Морское право Украины – Одесса: БАХВА, 1996. – С. 59 – 76, 96 – 97; Советское морское право: Учебник для вузов мор. транспорта / В.Ф. Мешера, О.М. Балобанов, Н.Н. Виноградов, Т.П. Гревцова, А.В. Сидоренко, В.Ф. Сидорченко; Под ред. В.Ф. Мешеры. – М.: Транспорт, 1980. – С. 112 – 166, 204 – 244.

⁷ Див.: Соловьева К. Ю. Проблемы ответственности фрахтовщика в договоре фрахтования судна (чартере) // Защита прав граждан и юридических лиц в российском и зарубежном праве (проблемы теории и практики): Сборник статей и тезисов аспирантов и молодых ученых. – М.: Институт государства и права: Российская академия наук, МЗ Пресс, 2000. – С. 151 – 155.

⁸ Див.: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб.пособие. – К.: А.С.К., 2001. – С.590 – 591; Зобов'язальне право. Теорія і практика: Навч.посібник / За ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 593–594; Русу С. Д. Цивільне право України. Частина II. Договірні та позадоговірні зобов'язання, спадкове право: Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво НАПВУ, 2001. – С. 87.

⁹ Див.: Загальна теорія держави і права / За ред. В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком, 1997. – С. 193.

¹⁰ Див.: Исаков С.Б. Юридические факты в советском праве. – М.: Юрид.лит.,1984. – С. 21.

¹¹ Исаков В.Б. Фактический (юридический) состав в механизме правового регулирования. Автореферат дис...канд.юрид.наук. – Свердловск, 1975. – С. 13.

¹² Данилин В.И., Реутов С.И. Юридические факты в советском семейном праве. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989. – С. 40–53.

¹³ Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве. – М.: Юрид.лит.,1984. – С. 26 и след.

¹⁴ Див., наприклад: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб.пособие. – К.: А.С.К., 2001. – С.86; Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958.

¹⁵ Див., наприклад: Рясенцев В.А. Юридические акты в семейном праве // Труды ВЮЗИ. Проблемы охраны прав граждан и организаций в свете положений Конституции СССР. – М., 1980. – С. 108–109. (С. 108–119).

¹⁶ Див.: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. пособие. – К.: А.С.К., 2001. – С. 87.

¹⁷ Агарков М.М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. – 1946. № 3 – 4. – С. 41.

¹⁸ Див.: Толстой В.С. Понятие и значение односторонних сделок в советском гражданском праве // Труды ВЮЗИ.- Т.5. – 1966. – С. 149; Толстой В.С. Понятие и значение односторонних сделок в советском гражданском праве. Автореферат дис. канд. юрид. наук. – М., 1966. С. 8 и след.; Алексеев С.С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования // Антология уральской цивилистики. 1925–1989: Сборник статей. – М.: Статут, 2001. – С.54–68

¹⁹ Харитонов Е.О. Обязательства, возникающие из ведения дел без поручения, в советском гражданском праве. Дис...канд. юрид. наук. – Харьков, 1980. – С. 32 – 35.

²⁰ Див., наприклад: Лапач В.А. Субъективные гражданские права и основания их возникновения // Журнал российского права. – 2001. – № 10. – С. 90.

²¹ Див.: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб.пособие. – К.: А.С.К., 2001. – С. 33.

*Чудик-Білоусова Ч.Г.,
старший викладач кафедри цивільно-
правових дисциплін ХУП*

ПРАВОВІ ОБСТАВИНИ, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ МАТЕРІАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Загальновизнано, що наявність певних обставин може виключати юридичну відповідальність особи. Кожна з галузей права містить свій вичерпний перелік.

Законодавство про матеріальну відповідальність військовослужбовців, зокрема Положення про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі від 23 червня 1995 року (надалі - Положення 1995 року)¹, під обставинами, що виключають матеріальну відповідальність розуміє обставини, при наявності яких заподіяна шкода не вважається суспільно шкідливим (небезпечним) діянням та не підлягає відшкодуванню, зокрема: при непереборній силі, внаслідок дії якої заподіяно шкоду; при виконанні військовослужбовцем наказу старшого начальника; при виправданому у конкретних умовах службовому ризику; у результаті вчинення правомірних дій військовослужбовцем; при невстановленні винної особи чи її смерті (ст.37).

До 1995 року обставинами, що виключають матеріальну відповідальність військовослужбовців вважалися: добросовісне виконання наказу старшого начальника, виправданий у конкретних умовах службовий ризик, правомірні дії військовослужбовця².

Очевидно, що військовослужбовця не можна притягнути до матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну державі при наявності однієї з двох умов:

– заподіяння шкоди військовому майну не вважається (шкідливим) небезпечним діянням (непереборна сила, виконання наказу старшого (командира) начальника, правомірні дії, службовий ризик);

– відсутність суб'єкта відповідальності (смерть військовослужбовця чи невстановлення особи військовослужбовця, який заподіяв шкоду військовому майну).

Тому постає питання про з'ясування суті та особливостей кожної із цих обставин зокрема.

Правова та фактична природа непереборної сили як обставини, що виключає юридичну відповідальність особи широко досліджується в юридичній літературі. Воно проводиться, в основному, у двох напрямках: з точки зору суб'єктивної і об'єктивної теорій непереборної сили. Представники суб'єктивної теорії вважають непереборну силу подією, яка непередбачувана і невідворотна у даному суспільстві. Представники об'єктивної теорії